

Magdalena Zytka
Uniwersytet Łódzki
Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej
(doktorantka)

Bułgarska obrzędowość karnawałowa na przykładzie *kukeri*

Karnawał to wyjątkowa pora w kalendarzu – czas na pograniczu dwóch pór roku: zimy i wiosny, na pograniczu zabawy i postu. Pomimo różnych teorii na temat pochodzenia terminu **karnawał** najbardziej prawdopodobne wydaje się wyjaśnienie podane przez kulturoznawcę Wojciecha Dudzika: „Łacińskie formy *carnelevamen* (*carnislevamen*, *carnemlevare*), z których stopniowo powstawały [...] staro włoskie *carnelevare* i wreszcie – poprzez haplogologię – włoskie *carnevale*, nazywały zasadniczy powód świętowania: ostatnią możliwość spożywania mięsa przed okresem postu”¹.

Z pojęciem karnawału związany jest nierozłącznie **czas święty** (łac. *sacrum*), wyznaczany przez wegetacyjny cykl przyrody. Według Mircei Eliadego: „czas święty z natury swej jest odwracalny, w tym sensie, że w istocie swej jest to uobecniony pryncypium mityczny”². Świat odnawia się cyklicznie, dlatego co roku chrześcijanie obchodzą święta Bożego Narodzenia i Wielkanocy, powtarzając czas początku³.

W kulturze chrześcijańskiej karnawał tworzył tymczasowy „świat na opak” (łac. *mundus inversus*), w którym często następowała zamiana ról społecznych (np. błazen, opój albo żebrak stawał się królem, mężczyzna zaś przebierał się za kobietę).

Karnawałowa zamiana ról następowała przy pomocy masek i innych atrybutów, które poza symboliką dostarczały rozrywki. Jak wiadomo, ludzie oprócz pracy potrzebują też czasu zabawy, co podkreślał Johan Huizinga, autor koncepcji **człowieka zabawy** (łac. *homo ludens*), definiując zabawę jako „dobrowolne zajęcie, dokonywane w pewnych ustalonych granicach czasu i przestrzeni, według dobrowolnie przyjętych, lecz bezwarunkowo obowiązujących reguł. Jest ona celem samym w sobie, towarzyszy jej zaś uczucie napięcia i radości,

¹ W. Dudzik, *Karnawał w kulturze*, Sic!, Warszawa 2005, s. 17.

² M. Eliade, *Sacrum, mit, historia. Wybór esejów*, tłum. A. Tatarkiewicz, PIW, Warszawa 1993, s. 89.

³ Por. A. Zadrożyńska, *Powtarzać czas początku*, cz. 1 i cz. 2, Wydawnictwo Spółdzielcze, Warszawa 1989.

i świadomość odmienności od zwyczajnego życia”⁴. Uważał on, że zdolność człowieka do zabawy jest jedną z jego najistotniejszych cech, a czas na niej spędzony jest nieodłącznym elementem tworzenia kultury. Cechami zabawy są ograniczoność i powtarzalność, ponieważ rozgrywa się w określonym terminie, ma początek i koniec, jako wzór kulturowy jest przekazywana następnym pokoleniom⁵.

Pochody stanowią jedną z form zabawowych związanych z karnawałem. Co roku w różnych miejscach na świecie organizowane są uroczyste procesje karnawałowe z najbardziej znanym karnawałem w Rio de Janeiro i Wenecji, ale również mniej znane, takie jak w Ptuj (Słowenia) czy w Perniku (Bułgaria). Organizowane na dużą skalę tego rodzaju imprezy przyciągają rzesze turystów i uczestników zabaw oraz pobudzają do aktywności lokalnych mieszkańców. O znaczeniu tego rodzaju zjawisk świadczy fakt, że w roku 1980 powstała Federacja Miast Karnawałowych, zrzeszająca ponad stu członków zbiorowych⁶.

W Polsce pochody kolędnicze w toku ostatniego stulecia uległy powolnej niwelacji jako przejawy dawnej, nienowoczesnej tradycji. Natomiast dziś zaobserwować można odradzanie się tychże, w niektórych miejscach kraju (przykładem może być jeden z najdawniejszych zwyczajów zapustnych na Śląsku, czyli wodzenie niedźwiedzia czy też, odbywający się od ponad 25 lat, korowód grup zapustnych na ulicach Włocławka). Nie przyjmują one jeszcze formy festiwalowej, ale próby rewitalizacji obchodów kolędniczych organizowane są w postaci lokalnych pochodów przebierańców, wystaw muzealnych czy publikacji.

W niniejszym artykule pragniemy zwrócić uwagę na mało znany w Polsce obrzęd o nazwie *kukeri*, pochodzący z terenu południowej Słowiańszczyzny, a konkretnie z Bułgarii, przypadający na ostanie dni karnawału. Pochodzenie terminu *kukeri* nie jest jednoznaczne, o czym świadczą różne zdania naukowców bułgarskich. Penczo Sławejkow twierdzi, że słowo *kuker* pochodzi od zachodnio-bułgarskiego wyrazu *кукя* (*kukja*) oznaczającego „dom” wskazując na pochodzenia nazwy od bóstwa domowego. Z kolei Michaił Arnaudow szuka związku ze słowem *kukla*, oznaczającym kukłę, przebraną postać, ale także rodzaj ciasta, zabawkę, czy człowieka nieubranego⁷. Zdaniem autorki, należy uznać, za najbardziej prawdopodobne pochodzenie terminu od członu *kuk* nawiązującego do nazwy ptaka *кукувица* (*kukuwica*) – oznaczającego kukułkę, które również może oznaczać człowieka nie w pełni rozumu, co w kontekście omawianego obrzędu wydaje się właściwe.

⁴ J. Huizinga, *Homo ludens. Zabawa jako źródło kultury*, tłum. M. Kurecka, W. Wirpsza, Czytelnik, Warszawa 1985, s. 48–49.

⁵ Tamże, s. 21, por. R. Caillois w pracy *Ludzie a gry i zabawy*, określił cechy charakteryzujące zabawę, mianowicie: dobrowolność, wyodrębnienie czasowo-przestrzenne, niepewność wyników, bezproduktywność, specyficzne i czasowo tylko obowiązujące reguły oraz fikcyjność działania. Podkreślił również fakt, iż *ilinx* i *mimicry* charakterystyczne są podczas święta.

⁶ Federacja Miast Karnawałowych zarejestrowana w sądzie w Luksemburgu działa od 1980 r., obecnie zrzesza 100 miast w 52 krajach, nie tylko z Europy.

⁷ M. Arnaudow, *Studij wyrhu bulgarskite obredi i legendi*, t. II, Sofia 1972.

Najważniejszą postacią obrzędu jest *Kuker*, którym może być jedynie mężczyzna. Tenże ubiera się w odwróconą kozia lub owczą skórę, natomiast głowę przykrywa skórzaną lub – najczęściej – drewnianą maską, do której przyklejone są kolorowe nitki, kawałki materiałów, lusterka i inne błyszczące elementy. Często maski *kukerów* przedstawiają byka, kozła i barana. Niektóre maski mają dwie strony – z jednej jest miła, uśmiechnięta twarz, a z drugiej złowrogie i odstraszaające oblicze. Symbolizują one harmonię i koegzystencję pomiędzy dobrem a złem. *Kukeri* noszą przewiązane nad biodrami pasy, do których przytwierdzone są miedziane dzwonki. Trzymając w dłoni kij, *Kuker* tańczy i śpiewa, żeby tym sposobem przegnać złe moce. Dominującym kolorem w przebraniu *kukera* jest czerwony. Symbolizuje on urodzaj, płodność, słońce i ogień⁸.

Poza *Kukerem* w zabawie udział biorą postaci, które wymagają charakterystyki. Pierwszą z nich jest Baba, zwana także *Kukericą*, najczęściej ubrana jest w miejscowy strój ludowy starej kobiety lub zniszczone damskie ubrania⁹. Rolę Baby odgrywa chłopiec, którego twarz maluje się na białło i czerwono, by przypominała twarz kobiecą. Ze słomy przygotowuje się garb, bądź brzuch ciężarnej – w zależności od regionu. W rękach Baba dzierży wrzeciono i przędzę, zdarza się także, że trzyma drewnianą lalkę imitującą dziecko. W południowo-wschodniej Bułgarii często występuje wariant przedstawienia, w którym *Kuker* i Baba są małżeństwem lub biorą ślub podczas obrzędu.

Następną postacią jest długobrody Car, odziany w odświętny strój, czyli futro. Głowę ozdobioną ma białym turbanem bądź koszykiem, który imituje koronę. Postać trzyma długą fajkę w ustach i pali tytoń. Najczęściej występuje w towarzystwie pary strażników lub jedzie kareta¹⁰. Strażnicy mają za zadanie pobór podatków. W tym celu zarzucają, wcześniej przygotowany łańcuch i wyławiają pojedynczych widzów z tłumu, żądając od nich pieniędzy. Często-kroć pokazują złapanym widzom fikcyjne „archiwalne” spisy podatników i zapisują w odpowiednich rubrykach należności. Funkcje strażników mogą również pełnić postacie Cyganów i poborców.

Ważną rolę w obrzędzie pełni duchowny, najczęściej Pop. Ku ogromnej ucieście uczestników udziela on ślubu *Kukerowi* i Babie oraz łączy węzłem małżeńskim przypadkowych uczestników festiwalu. Element zawierania ślubu pomiędzy *Kukerem* i Babą nawiązuje do symboliki płodności, która ma dać początek nowemu, urodzajnemu okresowi wegetacyjnemu.

Bułgarski etnograf i folklorysta M. Arnaudow, podczas prowadzonych badań na terenie Bułgarii w latach 1914–1944, zauważył istnienie podziału obrzędu *kukeri* na dwie części¹¹. Pierwszym elementem zabawy jest obchód wszystkich domów z życzeniami zdrowia, pomyślności i urodzaju. Postaci obchodzą domostwa dwójkami, większymi grupami lub wszyscy razem, i podzwaniając

⁸ W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1990, s. 55–58.

⁹ G. Kraew, *Maska i bulo – bylgarskite maskaradni igri*, Wschód-Zachód, Sofia 2003, s. 118.

¹⁰ Ch. Wakarelski, *Etnografia Bułgarii*, PTL, Warszawa 1965, s. 590.

¹¹ M. Arnaudow, *Bułgarski Narodni Praznici*, Hemus, Sofia 1918.

dzwonekmi, próbują odstraszyć gapiów, chroniąc w ten sposób Babę z dzieckiem na ręku. Gdy któryś z widzów zabierze Babie dziecko, ta wrzeszcząc i piszcząc, przywołuje swego obrońcę, którego zadaniem jest bezlitosne wymierzenie złoczyńcy sprawiedliwości. Gdy sytuacja zostaje opanowana i nie ma już zagrożenia, wówczas *Kuker*, dla rozrywki, goni zauważone w tłumie dziewczęta, wykonując przy tym nieprzyzwoite gesty. Często też *Kuker* wraz z Babą odgrywają między sobą scenki, które mają wywołać ogólne rozbawienie (na przykład poród). Podczas obchodu, *kukeri* obdarowywani są przez domowników prezentami, czyli mąką, fasolą, jajkami, słodyczami itp.

Współczesny badacz obrzędów, Georgi Kraew, podkreślił, że triada: *Kuker* – Baba – widzowie¹² stanowi podstawę pierwszej części zabawy. Po obchodzie, przebierańcy zbierają się w centrum miejscowości, gdzie tańczą razem, głośno przy tym dzwoniąc zawieszonymi przy pasie dzwonekmi. Uczestnicy obrzędu różnymi magicznymi zachowaniami próbują wywrzeć wpływ na przyrodę, wykorzystując energię tańca i hałasu, by pobudzić ziemię do wydawania obfitych plonów. Podczas tej zabawy przybywa Car, wieziony w dwukołowej ciągniętej przez uczestników maskarady.

Od tej chwili zaczyna się druga część obrzędu – rytualne oranie, mające zapewnić urodzaj w nadchodzącym roku. *Kuker* zostaje zaprzęgnięty do pług. W pracy na roli może mu pomóc dodatkowa osoba z grupy przebierańców. W tym czasie Car błogosławi ziemię i sieje zboże. Na zakończenie prac wyznaczeni członkowie pochodzą napadają *Kukera*, który symbolicznie umiera podczas pracy, wówczas Baba zaczyna lamentować. Płacz kobiety powoduje ożywienie *Kukera*. W tym samym czasie Car rozdaje zebranym chleb. Ciekawostką jest, że chleb, w którym ukryta została złota moneta, jest specjalnie wypiekany przez jego prawdziwą małżonkę. Ten kto odnajdzie monetę, będzie odgrywał rolę Cara w nadchodzącym roku. Główne role w tej części obrzędu, jak zauważył G. Kraew, odgrywa triada *Kuker* – Baba – Car¹³.

Jednym z najważniejszych obrzędowych rekwizytów *kukeri* jest maska, posiadająca silną symbolikę magiczną, która dodaje mistycyzmu. Każdy jej element ma znaczenie, na przykład język, czyli wystający z ust, czerwony pas materiału z wyszytymi wzorami, o długości do 60 cm, wykonany najczęściej ze świnińskiej lub krowiej skóry¹⁴. Ważnym elementem maski są oczy, stanowiące okrągłe otwory, obwiedzione różnymi kolorami, najczęściej bielą, czerwienią, żółcią lub zielenią. Zgodnie z symboliką, oczy mają znaczenie światła, słońca lub łona¹⁵. Natomiast rogi, będące nieodzownym elementem maski *Kukera*, przedstawiają potężną siłę, męskość i płodność¹⁶.

Zakładając maskę, człowiek próbuje rozszerzyć granice swego istnienia, wyjść poza siebie. Malowanie twarzy i wszelkiego rodzaju przebrania stanowią

¹² G. Kraew, *Maska i bulo – bylgarskite maskaradni igri*, Iztok-Zapad, Sofia 2003, s. 118.

¹³ Tamże, s. 122–123.

¹⁴ Według Władysława Kopalińskiego język, między innymi, symbolizuje fallusa. W. Kopaliński, *dz. cyt.*, s. 130–132.

¹⁵ Tamże, s. 271–275.

¹⁶ Tamże, s. 359–361.

zewewnętrzne środki, do których często dochodzi jeszcze przemiana wewnętrzna, osiągnięta poprzez ekstazę lub trans. Maski są używane podczas świąt i rytualnych tańców, często symbolizując duchy zmarłych. Nierzadko nawiązują do kształtów zwierząt, zwłaszcza groźnych, które miałyby odstraszyć złe duchy. Dzięki masce można nawiązać kontakt ze światem natury lub przywrócić rajski stan jedności. Maską jest również symbolem prawdziwej natury człowieka, a także instynktownej mądrości zwierzęcia, zwłaszcza ptaka, od którego człowiek może się wiele nauczyć.

W obrzędzie *kukeri* maska pełni podobną funkcję jak w innych obrzędach europejskiej obrzędowości ludowej, gdzie wykorzystywana jest podczas różnych świąt kalendarzowych (np. gody czy zapusty), niekiedy też podczas obrzędów rodzinnych (na weselach, chrzcinach, a nawet przy świątach zmarłych). Jak z powyższego wynika zarówno w *kukeri* jak i w innych obrzędach maska odzwierciedla postać ludzką, boską lub zwierzęcą.

Chociaż cała maskarada ma charakter raczej komiczny, obecne są w jej trakcie również istotne motywy obrzędowe, takie jak np. zmiany wegetacyjne, pobudzanie płodności ludzi i zwierząt, odradzanie się zmarłych¹⁷.

Cechą charakterystyczną obrzędu *kukeri* jest towarzyszący całej zabawie hałas wydawany przez dzwony, które *Kukerzy* mają zawieszane przy pasie. Jest ich pięć¹⁸ i dają trzy tony, przy czym największy wisi na plecach, średnie po bokach i dwa najmniejsze na brzuchu. Momentem największego natężenia dźwięków jest zakończenie zabawy na głównym placu. Charakter święta podkreśla bicie dzwonów mających sprowadzać pomyślność¹⁹. Tak więc *kukeri* nawiązuje do tradycji, według których hałas może przywrócić świat do życia choćby dlatego, że według wierzeń ludowych, początek wiosny liczy się od pierwszego grzmotu. Dokazywanie maszkar, podszczypywanie panien, a nawet mężatek, bodzenie, czasem symulowanie kopulacji, wskazują na zdecydowaną potrzebę zapewnienia płodności. Za przykład może posłużyć sytuacja, w której *Kuker* symbolicznie umiera i odradza się, tak samo jak odradza się ziemia po zimie.

Kukeri zgodnie z podziałem obrzędów i zwyczajów, zaproponowanym przez etnograf Jadwigę Klimaszewską, można zaliczyć do obrzędów, których główną funkcją jest przywoływanie wiosny, jednakże równie ważne są w nim

¹⁷ N. Kuret, *K femenologiji maske: nekaj vidikov*, [w:] *Traditiones* nr 2, Ljubljana 1973, s. 97–120.

¹⁸ Liczba pięć, w wielu mitologiach, symbolizuje pełnię życia, zdrowia, płodności, wzrostu, wiosny, urodzaju, za: W. Kopaliński, *dz. cyt.*, s. 320–321.

¹⁹ Ludwik Stomma odnajduje w receptach i wiedzy ludowej następujący ciąg relacji: „hałas – życie – wiosna – płodność – jasność – cisza – śmierć – zima – bezpłodność – ciemność – kierunek wschodni (szczyty wzgórz) – kierunek zachodni – dół”. L. Stomma, *Antropologia kultury wsi polskiej XIX w. oraz wybrane eseje*, Pax, Warszawa 1986, s. 108.

elementy agrarne, a także te, które zapewniają człowiekowi życie, zdrowie, powodzenie i bogactwo²⁰.

Jak wskazano wyżej, *kukeri* jest obrzędem karnawałowym o bogatej symbolice, zawierającej elementy matrymonialne, magię płodności i seksualności, odradzania się natury. Związany jest z roślinnością i cyklem życia człowieka, opozycją narodzin i śmierci. Tak więc obrzęd *kukeri* wpisuje się symbolicznie do apoteozy naturalnych i społecznych potrzeb człowieka.

Współcześnie w Bułgarii organizowane są festiwale wykorzystujące elementy dawnej tradycji. Maskarady cieszą się powszechnym powodzeniem, ale najsłynniejszy jest Festiwal Zabaw Maskaradowych odbywający się co roku w miejscowości Pernik, położonej około 30 km od Sofii. Uczestniczą w nim grupy przebierańców z różnych stron świata. Festiwal zorganizowano po raz pierwszy w 1966 r.²¹, w którym udział wzięły tylko grupy z regionu Pernik, czyli łącznie około 800 uczestników. Oprócz parad przebierańców, turystów przyciągają licznie organizowane imprezy towarzyszące w postaci wystaw, konferencji czy koncertów.

W 2016 r. podczas 25. Jubileuszowego Międzynarodowego Festiwalu Zabaw Maskowanych w Perniku wystąpiło 13 międzynarodowych i 76 bułgarskich grup przebierańców. Ponad 5000 uczestników wzięło udział w największym folklorystycznym wydarzeniu na Bałkanach, które odbyło się pomiędzy 29 i 31 stycznia 2016 r. Podczas oficjalnego otwarcia festiwalu, Irina Bokowa, przedstawiciel UNESCO wręczyła Wierze Cerowskiej, burmistrzowi miasta Pernik, certyfikat potwierdzający włączenie pernikowskiego festiwalu do listy niematerialnego dziedzictwa kulturowego²².

***Kukeri* as an example of Bulgarian carnival rituals**

The author deals with the Bulgarian carnival procession called *kukeri*. The procession is interpreted as an imitation of universal symbols of nature, fertility, success and wealthy of a human being. Special attention has been paid to the anthropological approach to the ritual as well as the modern function of the procession in the life of Pernik community and the tourist interest.

²⁰ J. Klimaszewska, *Doroczne obrzędy ludowe*, [w:] *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, t. II, pod red. M. Biernackiej, M. Frankowskiej, W. Paprockiej, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981, s. 128.

²¹ <http://www.surva.org/the-festival.php#> (dostęp: 16.02.2016).

²² <http://perniktoday.net/13-grupi-ot-chuzhbina-i-76-nashi-se-vixryat-za-50-godishninata-na-festivala-surva-v-pernik/> (dostęp: 16.02.2016).